

Alchemisch Huwelijk van Sol en Luna¹

Knopen

I knit this knot, this knot I knit,
 To know the thing I know not yet
 That I may see
 The man that shall my husband be,
 Not in his best or worst array,
 But what he weareth every day,
 That tomorrow I may ken
 From among other men.²

Reeds in het Oude Egypte zien we Horus en Set afgebeeld op een tablet van Sesostri I van de 12^e Dynastie, bezig met samenknopen van heraldische planten. Dit wordt uitgelegd als de vereniging van Noord en Zuid Egypte, maar aangezien goden een kosmisch karakter hebben, binden zij de wereld. In Griekenland zijn het Apollo en Dionysos, die tezamen de wereld bijhouden en die worden geïnterpreteerd als zomer en winter. Ze wisselen elkaar dus af en er is dus een moment, waarop die aflossing plaats heeft en de verbinding zwak is.

De afbeelding van Horus en Seth, die de wapenplanten verknopen, staat in de regel op de zijkant van Egyptische koningstronen. Als een koning de troon bestijgt, moet hij de daad van Menes herhalen, die als eerste ‘de twee landen’ verenigde en met wie het Oude Rijk in Egypte zijn aanvang neemt. Tot het ceremonieel van de koningskroning behoorde het verknopen van de wapenplanten van de twee landen: de driebladige lelie van Boven-Egypte en het papyrusriet met zijn schermbloemige bloesempluimen van Neder-Egypte; deze werden verknoopt om een paal of spil [de wereld-as], het teken van vereniging. Deze handeling werd verricht door priesters met

¹ Het alchemische huwelijk van zon en maan, afbeelding 2 en 3 uit het *Rosarium philosophorum*. 1550.

² Roper 2005, 154(f) naar Robert Burton, *Anatomy of Melancholy*, 1621; earliest surviving version (and the longest) of a love divination charm, intended to allow the sayer to see their future husband. In een variant volgt na r. 4: ‘How he goes, and what he wears, And what he does all the days.’ (MGR 311 n°713)

maskers, die Horus (Neder-Egypte) en Seth (Boven-Egypte) verbeelden. Horus is de gereïncarneerde Osiris, de broer van Seth, zodat ook sprake is van de verzoening van de twee broers.³

Twee andere broers die samen een knoop leggen zijn Zeus en Poseidon, over wie we in de Ilias (13:359f) lezen: ‘Ze trekken de knoop aan die noch gebroken, noch losgemaakt kan worden, maar de knieën van velen heeft doen verslappen.’⁴

De beroemdste knoop uit de Oudheid was ongetwijfeld de Gordiaanse knoop, waarvan het gezegde ‘de knoop doorhakken’ komt. De Phrygische boer Gordias was in het bezit van een strijdswagen. Hij had een band gewonden om de stang, die door het juk en de disselboom liep, en in die band een zeer kunstige knoop gelegd. Wie de knoop kon ontwarren, zou de heerser van de wereld worden, luidde de voorspelling. Alexander de Grote, die zag dat het op normale wijze niet zou lukken, hakte de knoop toen maar gewoon met zijn zwaard door.⁵ Ook hier heeft de knoop een kosmische betekenis, net als in de uitspraak uit het boek Job: ‘Kan jij het harnas van de Pleiaden vastmaken of de banden van Orion losknopen?’ (Job 38:31)⁶

Het knopen komen we ook tegen bij het huwelijk (*wedlock*): het Engelse *tying the knot* is ‘de huwelijksband knopen’⁷, zoals te zien is in het plaatje van het alchemisch huwelijk van Sol en

³ Boeke 1969, 123f met afb. 83: de verknoppte wapenplanten aan een Egyptische koningstroon, zie ook afb. 86: Sesostris III als koning van Neder-Egypte en als koning van Opper-Egypte; afb. 84: Horus en Seth verknopen de wapenplanten (reliëf op de zijkant van een Egyptische koningstroon. Zie ook Hamlyn 1965, 64: Tablet van Sesostris I. De verknoppte planten van afb. 83 zijn o.a. te zien op de troon van Osiris op de Noordmuur van de tempel van Seti I in Abydos (Mallakh & Bianchi 1980, 41) en in het graf van Horemheb (ID, 59). In het graf van Nefertari staan ze op alle afgebeelde tronen (p. 74-75: Rechts: Isis en Horus, links: Re (?), evenals in de erachtergelegen kamer: 2x Osiris); ook op de troon van Akhnaton (Keel 1972 afb. 410), op die van Ramses II (afb. 385), op die van Osiris (afb. 374) en Chnoem (? afb. 376). Breasted (1954, 27) heeft een variant (van afb. 84), waarop het twee vrouwen zijn, die de wapenplanten verknopen; evenals een versie van afb. 83 op een beeld van de tronende Ramses II (afb. 197).

⁴ Calasso 1991, 83. De vertaling is nogal vrij, want het woord ‘knoop’ komt niet voor in de tekst, daarentegen *πειραξ* ‘touw’. Hij vergelijkt het knopen van Zeus en Poseidon met het net, dat Hephaistos spant over Ares en Aphrodite, en met Ananke (noodzaak), volgens Plato ‘aan het hemelgewelf gebonden, zoals hennep de kielen van triëres samenbindt en zo het hele uitspannel omvangt’. Alles wat essentieel is is een keten. Noodzaak is een gesloten cirkel, een samengeknoot touw (peirar) dat alles binnen haar begrenzing (péras) houdt (ID., 84). Nog in het late heidendom lezen we bij Macrobius: ‘*amor osculo significatur, necessitas nodo*’: de liefde wordt verbeeld door de kus, de noodzaak door de knoop.

⁵ Van Dale 1999, 435. Zie ID. 1984, 1392, betekenis 8: ingewikkeldheid van iets, verwarde zaak; moeilijkheid, bezwaar (*hier zit ‘em de knoop; een gordiaanse knoop*); vandaar: *de knoop doorhakken*, door beslissend op te treden een moeilijkheid uit de weg ruimen. Hornby, 474: 3. difficulty; hard problem: *a knotty problem*, one that is difficult to solve. Webster, 544: *knotty, knottier, knottiest*, hard to solve. Seligmann (1947, 158f) zegt over de ‘Mercurius van de Filozofen’ (fig. 61 naar Giovanni Battista Nazari, *Della tramutazione metallica*, Brescia 1589), wiens drakestaart op vreemde wijze verknoot is met zijn 3 ‘hoorns’ (maan, zon en ster): ‘The tails [eig. 1] are strangely knotted and knotty is the problem of how to unravel the dragon’s obtuse speech.’ In een andere versie trok Alexander de pin uit de dissel en trok zo de dissel van de wagen weg. Alexander en zijn gevolg lieten de wagen vervolgens achter in de overtuiging dat het orakel over het losmaken van de knoop ten uitvoer was gebracht (Calasso 1991, 85, die toevoegt: De ‘knoop die noch breekt, noch wordt losgemaakt’, die Zeus en Poseidon onder de muren van Troje om het hoofd van de krijgers legden, was dus niet losgemaakt, zelfs niet door Alexander. Maar Alexander bedacht wat in het vervolg het gebaar van de heerser zou worden: hij temde de noodzaak (Ananke) door de pin van de wagen los te maken. Terwijl Alexander die handeling voltrok, die vervolgens eindelijk werd herhaald, viel Griekenland uiteen. Hij vertrok en de knoop bleef zoals hij was: ‘zonder einde of begin’, maar de wagen was los van de dissel.)

⁶ Vertaling van Drijvers & Hawinkels 1971.

⁷ Zie Harrebomée I, 348: *Het huwelijk beknuppen*. In vroeger tijden was het in Friesland een stalen wet, dat een vrijer, als *pand der minne*, aan zijne geliefde een *trouwenpenning* gaf. Deze *pandpenning* werd in een doek geknoot, en aldus aan het meisje overhandigd. Zoo spreekt men daar nog heden, als zinnebeeld der verloving, van *het huwelijk beknuppen*, dat is: het meisje *den knoopdoek aanbieden*. Men noemt dit ook: *den knoop leggen*. Vgl. ID.,

Luna, dat sterk lijkt op het knopen van Horus en Seth. Achter het gezegde *tying the knot* gaat een ritueel schuil, waarbij de handen van het bruidspaar aan elkaar werden gebonden (de linker- van de man met de rechterhand van de vrouw), wat misschien de hele dag moest blijven zitten (vanwaar het laat trouwen, dat we verderop zullen zien).⁸ In de beschrijving van huwelijksfolklore door Duncan in de Ierse county Leitrim aan het eind van de 19^e eeuw is sprake van de *wedding candlestick*, die bij het eten werd binnengebracht. Deze bevatte vier kaarsen voor de bruidegoms vrienden en een in het midden voor de bruid. Na afloop van het eten nam de bruidegom de kaarsstompen, stopte die in zijn rechtersok en bond die dicht met draad met 9 knopen en plaatste hem heimelijk binnen boven de keukendeur van zijn huis.⁹ De 9 knopen worden ook gemeld door Roper in zijn bespreking van de ‘charm’ *This knot I knit*, die aan het begin van deze paragraaf staat. De acties, waarmee de spreuk gepaard gaat, zijn gevarieerd: het binden van de eigen kousenband (*garter*) aan de bedpost, maar meestal wordt de linkerkousenband gebonden om de rechterkous. In de versie van John Aubrey werd een knoop gelegd bij iedere ‘komma’ in het vers: *This knot I knit, To know the thing, I know not yet, That I may see, The man that shall my husband be, How he goes, and what he wears, And what he does, all days, and years.* 8 komma’s + 1 punt = 9 knopen, wat wordt bevestigd in een krantenbericht (*Connoisseur*) van 1755 (20-2): ‘*I always tye my garter nine times round the bed-post, and knit nine knot in it.*’ Aubrey voegt toe: ‘*accordingly in your dream you will see him: if a musitian, with a lute or other instrument; if a scholar, with a book of papers.*’ En hij vervolgt met een anekdote over een *gentlewoman*, die in zijn aanwezigheid bekende de methode te hebben gebruikt en van haar man te hebben gedroomd. Twee of drie jaar later, toen ze op een zondag in de kerk was, kwam een jonge Oxonian op de kansel, waarop ze tegen haar zuster uitriep: ‘*This is the very face of the man that I saw in my dream.*’¹⁰ Het knopen van de *garter* wordt nog in 1875 genoteerd, maar met een andere rijm en bedoeld voor een man. De instructie is nogal cryptisch: *Garter. 9 tight knots and 1 slack one. Tie round bed-post. Put shoe or slippers in form of T under pillow. Don’t utter a word to anyone. Go to bed backwards. Undress with left hand. Say:*

*I do this for to see
Who my future wife is to be,
Where she is and what she wears*

*three times over when tying garter and putting shoes under pillows.*¹¹

Ook in Nederland is deze ‘liefdestover’ met kousenbanden bekend. In het compendium van Van Haver zijn een zestal voorbeelden opgenomen. Het eerste recept is niet zo duidelijk: Ook neemt het meisje wel haar kousenbanden, vouwt ze in drieën, werpt ze over het hoofd en bidt dezelfde gebeden (Onzevader, Weesgegroot en Glorie zij de Vader) driemaal, na te hebben gezegd: ‘O

421a: *Die eene goede vrouw behoeft, De knoop is vast, eer hij ze wel beproeft.* En: *Eer gij trouwt, zie, wat gij doet: ’t Is geen knoop, dien men ontmoet.*

⁸ In de Indiase ‘Legende van Jayamala’ wordt de huwelijksceremonie beschreven. Op het cruciale moment bindt de priester de duimen van de bruidegom en de bruid samen met *kusha*-gras, waarbij mantra’s worden gepreveld. Hierna worden de twee tot echtpaar verklaard. Hoelang het gras bleef zitten wordt niet gezegd. (Chaudhuri 1998, 19). Bij een Bon-huwelijk (Tibet) is het gebruik om een koord aan de kleren van de bruidegom te knopen. Deze *dmu* (‘hemelkoord’) vertegenwoordigde alle aspecten van recht en orde (Kerrigan, in: Allan 1998a, 84).

⁹ Duncan, in: *FL* 5, 188, die het verhaal heeft van een ‘middle-aged woman’, terwijl andere informanten het niet kenden, hetgeen niet verwonderlijk is, want ‘nearly all the old wedding customs have gone’.

¹⁰ Roper 2005, 154f; ID., 72: Other (somewhat unlikely) love divinations involve a girl removing one of her lover’s garters from his sleeping, clothed body and then tying it to her own garter in a love-knot while saying the charm, or, in another instance, taking a willow-branch in her left hand, then ‘without being observed [vgl. Lady Godiva], slip out of the house, and run three times around it, whispering all the time’ the relevant words.

¹¹ Roper 2005, 178, recorded by Rev. W.E. Morgan van de zoon van Powell, een informant voor heilspreuken.

*sterreschijn / gij schijnt zo schoon / gij schijnt in het verre westen; laat vannacht in mijn slaap den man, die voor mij geboren is voor mij staan, / zo gekleed en gereed / als hij dagelijks is gekleed.*¹² Het tweede recept voor een meisje dat in een droom haar minnaar wil zien bevat alleen een gebedje: *'O sterrekijn, gij zijt zo schoon, / gij schijnt in 't verre westen, / laat vannacht in mijnen droom, / de man die voor mij geboren is, voor mij staan.'*¹³ In het derde recept moet men 's avonds bij het slapengaan de kousenbanden gekruist onder het hoofdkussen leggen. Heeft men het hoofd op het kussen neergelegd, dan zegt men zacht en langzaam: *'Op deze band die ik hier leg / op deze woorden die ik zeg / is er een zoetlief voor mij in 't leven / hoop ik, dat God mij in de droom moog' geven / zo hij gaat, zo hij staat, / al in zijn dagelijks gewaad,'* dan krijgt men in een droom hem of haar te zien of ... een doodkist.¹⁴ In het vierde recept zet het meisje, dat haar aanstaande minnaar wil zien, zich met de rug naar het ledikant, maakt de linkerkousenband los, vouwt die driemaal en zingt: *'Ik vouwe mijn kouseband in dryen, / Jesuken van Maryen, / wilt my desen nacht bevrijen, / dat ik hem mag horen en zien / waer dat ik mijn geheel leven lang / mee moet leven en zijn,'* dan stapt ze met de linkervoet in bed en stopt de opgevouwen kousenband onder het hoofdkussen; 's nachts ziet ze de aanstaande minnaar voor zich. Het vijfde recept is vrijwel hetzelfde.¹⁵ De zesde zegt: *'Ik vol miën koseband ien dryen / en onder 't kussen stop ik hom / den zij [= zie] ik straks wel [= wie] mi komt vrijen / en 'k heur hom zingen: "Joa, ik kom!" Den zij ik hou hij stait / den zij ik hou hij gait / des daags en sundaags oppe stroat / ien holding wezen en geloat,'* dan stapt gij met uw linkervoet het eerst in uw bed, legt den kousenband nog steeds in drieën gevouwen onder uw hoofdkussen en 's nachts zult gij uwen aanstaanden minnaar in levende lijve voor u zien.¹⁶ Om een man te bekomen gaan meisjes ter bedevaart naar de Kruiskensberg te Bevel (ten oosten van Lier) en binden er hun kousenband aan de tralies van de kapel.¹⁷

Ook heksen worden verbonden met knopen. Zo meende men (in Hessen, maar ook elders), dat men door het leggen van een knoop in een wilgentak iemand kon doodknopen. En in Silezië werd gedacht, dat wie zulke wilgenknopen of aan bomen geknoopte strikken of strozelen [touw of band van stro] losmaakt, zelf wordt geknoopt (hetgeen aansluit bij het gezegde: in de knoop raken of zitten; Engels *to tie oneself in/up in/into knots*).¹⁸ Teirlinck brengt dit knopen in verband met *invultatie*, het meest bekend als het steken van naalden in een waspop, maar ook op andere wijze mogelijk, zoals te zien aan de volgende Duitse sage. Te Sebnitz woonden een boswachter en een schaper, beiden tovenaars. De boswachter weigerde zijn dochter ten huwelijk te geven aan de schaper (dus 'not tying the knot'), waarop deze met zijn toverkracht wraak nam; de boswachter kon geen hap meer eten en leed afgrijselijke honger, maar hij kwam al gauw erachter

¹² Haver 1964, 392f n°1087 uit Maastricht 1895 naar OVI 8, 1896, 77.

¹³ Haver 1964, 393 n°1088 naar VZ 4, 1902, 130.

¹⁴ Haver 1964, 393 n°1089 uit Friesland naar Dijkstra 1895, II, 188.

¹⁵ Haver 1964, 393 n°1090 naar Wolf 1843, 692; ID., 393f n°1091 naar Teenstra 1846-48, II, 270: de instructie zegt 's avonds bij het naar bed gaan met de rug tegen het bed te leunen, de linkerkousenband los te binden, die driewerf in een rolletje op te vouwen tussen de duim en de voorste vinger van de rechterhand, hem vervolgens in drieën te vouwen, op de linkerborst op het blote vel te leggen en zachtjes te zingen (zonder dat moeder het hoort): *'Ik vouwe mijn kousenband in dryen, / Jesuken van Maryen, / wilt mij dezen nacht bevrijden / dat ik hem mag hooren en zien, / waer dat ik mijn leven lang / zal moeten leven en zijn.'*

¹⁶ Haver 1964, 394 n°1092 uit Groningen naar Teenstra 1846-48, II, 270.

¹⁷ Laan 1949, 119 naar Peeters, fig. 5.

¹⁸ Teirlinck 1930, 147. Molen 1979, 119 wijst op het knopen van reepjes linnengoed van een zieke afkomstig aan de takken van een der bij de St. Walrikkapel bij Overasselt (Gelderland). Het afbinden geschiedt bij voorkeur in de avondschemer, waarna men biddend een rondgang om de kapel maakt.

wie hem het had aangedaan en zond zijn vrouw naar Pillnitz. Daar zou ze op een Elbe-eiland een pot vinden. Deze moest ze vóór zonsondergang naar huis brengen en met de tuil van de *negenderhande kruiden* voor hem in de pot een soep koken. Dat deed ze en de man at met gretigheid zijn soep op. De dag erop ging hij erop uit en vond de schaper op de grond gelegen, huilend van de dorst, want hij kon geen druppel binnenkrijgen. De boswachter zag in de sterkste te zijn, bad om vergiffenis en de betovering werd weggenomen en beiden verzoenden zich.¹⁹ Deze ‘negenderhande kruiden’ zijn al bekend uit een Angelsaksische anti-magische zegen: ‘Een slang kwam gekropen, verscheurde de mens. Toen nam Wodan de negen krachtkruiden, Sloeg er mee de adder, dat in negen stukken ze vloog.’ En volgens Praetorius werd te Leipzig rond 1658 een Brocksbergse heks (d.w.z. een heks, die naar de Brocken vliegt) verbrand, die bekende allen te hebben kunnen schaden behalve twee boeren, die de negenderhande kruiden in hun huis bewaarden. Te Mildena in het Saksische Eertsgebergte hangt men, tegen rondzwevende heksen, de negen kruiden om de hals en in Silezië en West-Pruisen geeft men de koeien op St. Jansnacht meel met de negen kruiden. Ook kan men, wordt in Tirol gezegd, met negenderhande kruiden bij zich in de Kerstnacht in de kerk de heksen herkennen.²⁰

Teirlinck knoopt dit folteren, ziek maken of doden op verre afstand (ook genaamd *langer hand*) aan de zogenaamde *nodatie* of het *nestelknopen* (Duits: *nestelknüpfen*, Frans: *nouer l’aiguillette*: door een knoop in een nestel of snoer te maken, maakte men het *koïren* (de sex) onmogelijk.²¹ De

¹⁹ Teirlinck 1930, 148 naar A. Meiche, *Sagenbuch des Königreichs Sachsen*, 1904, n°722; hij laat dit volgen met een overzicht (naar Perger) van de 9 kruiden, die de *negenderhande kruiden* vormen. ID., 283.

²⁰ Teirlinck 1930, 285 (Herrmann, *DM*, 324; Praetorius, *Rockenphilosophie*, 503; E. John, *Aberglaube...im Sächs. Ergeb.*, 1909, 196; Wuttke 1860, n°233 en n°183 naar Zingerle). Braekman (1997, 183) neemt uit de *Lay of the Nine healing Herbs* de spreuk over (in modern Engels): ‘Then took Wodan / Nine magic twigs / Smote then that serpent / That in nine bits she flew apart. Now these nine herbs avail / Against nine spirits of evil / Against nine venoms / And against nine winged onsets.’ Hier wordt verhaald (epische aanloop = historiola) hoe Wodan in gevecht met het serpent of de worm gewikkeld was, en hoe alle ziekten ontstonden uit de negen stukken waarin hij deze ‘worm’ hakte. Negen wormen komen in zegens herhaaldelijk voor: *der woormen waeren .ix. + die waren gheworpen van den hemele*.

²¹ Teirlinck 1930, 149 (coïren is in Brabants dialect *kieren*). Volgens Kramers DuWb, 541 is *nestelknüpfen* een tovermiddel om iemand onvruchtbaar te maken. Latijns: *ligaturae* ‘afbindingen’. *Langer hand*, een term uit de kroniek van Sweder Schele rond 1592 (Schlüter, in: Saatkamp & Schlüter 1995, 77). Volgens Teenstra (1846, 75) is een *nestel* in het Duits *Senkel*, *Achselband*, zijnde een snoer of smalle riem, hier *veter*, en *rijgband* genaamd, waarvan men zich bedient voor het toerijgen van kledingstukken. Hoogduits *Nestel* is ook het in de vorm van een nest opgebonden hoofdhaar der vrouwen. *Nestelbeslag* is een stukje dun blik of koper, dat het uiteinde van de nestel omgeeft, ten einde die gemakkelijk in het nestelgat [= knoopsgat, vooral van zgn. houtjes-touwjes-jas] te kunnen steken, wat in Groningen *veterpijp* en *veter- of bindgat* wordt genoemd. Clark 1997, 88: [T]here were acts of maleficium that brought disorder to the commonwealth or threatened it symbolically. Thus it was widely accepted that witches could destroy marital hierarchy by sowing dissension in families, by incitements to promiscuity, and above all, by using ligature to prevent sexual consummation. The Huguenot authority on ligature, L’Hierosme Haultin, proposed familial order – especially among the Protestants of La Rochelle, it seems – as one of the devil’s main targets, and the general idea was repeated routinely by French Catholic authorities on marriage during the seventeenth century. (L’Hierosme Haultin, *Traite de l’enchantement qu’on appelle vulgairement le nouement de l’esguillette*, La Rochelle 1591) The threat had inversionary implications, signalled by one magical practitioner (and priest) who allegedly ‘tied the knot’ not with the words of the wedding ritual, ‘Quod Deus coniunxit homo non separet’, but with ‘Quod Diabolus coniunxit Deus non separet’ instead. (Anon., *Discours sommaire des sortilèges, venefices et idolatreris, tiré des procez criminels jugez au siege royal de Montmorillon en Poictou la presente année 1599*, 41-49 (case of Barnabé Dalestz).) Briggs 1989, 244: The widespread belief in the ‘nouement d’aiguillette’ as a means of causing impotence had led to a good deal of difficulty over clandestine marriages, the use of odd hours for the ceremony, and an array of superstitious counter-magical practices, but Maillard ignores these awkward issues to make it a major justification for the benediction. (C. Maillard, *Le Bon Mariage...*, Douai 1643, 206) See E. Le Roy Ladurie, ‘L’aiguillette’, in: *Le Territoire de l’historien*, Paris 1978, II, 136-149. Briggs 1996, 83: The idea that a knot tied in a lace during the marriage ceremony would render the groom impotent was an obvious

heksen waren ongemeen behendig in het maken van nestelknopen en de enige manier om de man zijn vermogen tot voortteling terug te geven was het losmaken van de knoop, wat uiteraard alleen de heks kon. Volgens een legende was de profeet Mahomed (Moehammed, d.w.z. de lofwaardige), geboren in 571 te Mekka, het slachtoffer van de dochters van een Joodse vorst, die zeer bedreven in het toveren waren en hem met nestelknopen hadden geboeid, terwijl hij lag te slapen na een slaapdrank, met een koord met elf knopen. Daarna bonden ze een wassen beeld, dat de profeet voorstelde, eveneens met elf knopen en dit binden is volgens Teenstra het nestelknopen.²² Reeds Plato stelde in zijn *Wetten*: ‘Hij die zo’n man schijnt te zijn, die anderen schaadt door magische knopen of betoveringen, of hij profeet of waarzegger is, laat hem sterven.’²³ In het boeteboek van Burchard van Worms (± 1000) wordt gezegd: ‘Hebt gij, zoals goddeloze mensen dat doen, knopen gelegd om het vee tegen ziekte en afsterven te bewaren?’ Dit klinkt als de vraag van de veehoedster op een goed bij Rosheim in 1920, toen er veeziekte in het land was, aan haar bazin of zij een knoop van stroband aan de stal mocht ophangen: dat zou de ziekte ver van de stal houden. De knopen worden op een bijzondere wijze gelegd en opgehangen aan de dakvorst.²⁴

Paus Innocentius VIII noemde in zijn bul van 1484 (die de *Heksenhamer* begeleidde) als een van de dingen, die mannen en vrouwen [vooral in Duitsland] deden, die met de duivel als nachtdrukkers en nachtmerries (*incubi en succubi*) vleselijke omgang hadden, was het onmogelijk maken van de huwelijkszegen. Dit is eigenlijk ervoor zorgen dat er geen kinderen komen, wat ook het gevolg kan zijn van het dichtbinden van de baarmoeder, zoals in dezelfde bul de heksen wordt verweten de verlossing van zwangere vrouwen moeilijk te maken, wat de heksen uiteraard ook door knopen doen.²⁵ Janet Clark werd in 1590 in Edinburgh veroordeeld *for giving*

---

piece of sympathetic magic, found quite widely in Europe. ID., 270: the problem of masculine impotence, widely blamed on deliberate sorcery (whose perpetrator need not be a witch) through the use of the ligature or *aiguillette*, based on the simple symbolism of tying the knot in a lace.

²² Teenstra 1846, 76. *Ein Ness binden* of *knüpfen* komt van de gebruikelijke manier van castreren, ontmannen, door af te binden (een ruwe voorloper van vasectomie/vasotomie, eig. vasoligatuur).

²³ Seligmann 1947, 90. Heel wat milder staat hij in de *Timaios* tegenover voorspellen uit de lever van geslachte dieren; dat is een goede en legitieme zaak, een remedie, ‘which God combined with the liver and placed in the house of lower nature (the body) ... in order that (in the liver) the power of thought which proceeds from the mind, might be reflected as in a mirror which receives the likeness of objects and gives back images of them.’ De Salische wet, ingevoerd door Clovis I (466-511), stelde een boete van 72 pennies en een halve goudmunt op betovering door magische knopen (ID., 191). Seligmann (1947, 194) meldt ook de betovering van Mohammed: Lucaines, a Jew, had knotted a cord, uttering mysterious words while doing so. By these means, he hoped to rob Mohammed of his virility. Then he stuck needles into a wax figure that represented the prophet. Fortunately, Allah appeared to Mohammed in a dream and revealed the cause of his ailments. The wax figure and the cord were found in a sacred well, and when the prophet recited some verses from the Koran, the punctures in the wax disappeared, and the knots became untied. Sjaah, *Oosterse Magie*, 103: “De Joodse tovenaars gebruikte de volgende methode: negen knopen werden in een touw gelegd, elke knoop ‘bond’ een vervloeking, waarna het touw in een bron werd verborgen. Ons wordt verteld dat slechts de tijdige waarschuwing van de aartsengel Gabriël de verborgen plaats van de doodsformule onthulde.”

²⁴ J. Rasch, ‘De beteekenis van koordversiering’, in: *Eigen Volk* 8, 1936, 6 (spelling gemoderniseerd).

²⁵ Teenstra 1846, 77; Fielding 1945, 109: ‘Het is ons ter ore gekomen dat aantallen van beide geslachten niet vermijden gemeenschap te hebben met demonen, Incubi en Succubi, en dat door hun toverijen, en door hun toverzangen, spreuken en bezweringen zij verhinderen, uitdoven en doen vergaan de bevallingen van vrouwen, het gedijen van het vee, het graan van de aarde, de druiven van de wijngaarde en het fruit van de bomen, evenals mannen, vrouwen, schapen- en koeienkuddes en diverse andere dieren, wingerds en appelbomen, gras, koren en andere vruchten van de aarde, ervoor zorgend dat mannen en vrouwen, schapen- en koeienkuddes en andere dieren zullen lijden en gekweld worden zowel van binnen als van buiten, zodat mannen niet verwekken noch vrouwen ontvangen; en ze verhinderen de huwelijks daad van mannen en vrouwen.’ ID., 205: ‘they blight the marriage bed, destroy the births of women and the increase of cattle; they blast the corn on the ground, the grapes in the vineyard,

*and taking away power from sundry men's genital members.*²⁶ In 1709 werd te Gent ene Lieven Maes uit Huysse door de geestelijken gestraft (met rondleiding door de stad ter bespottung, geseling en verbanning), als een valse belezer en door maleficie (een betovering, niet persé een knoop) *onbequammaeker tot het volbrengen der huwelycksche plicht*. De betovering ging over toen uit het huis van de betoverde het *teecken* van het maleficie werd weggehaald.²⁷ Volgens Cats waren er mannen, die door het binden van de nestel of andere kunsten onbekwaam tot de voortteling werden gemaakt. Teenstra haalt ver terug in de tijd het voorbeeld van de Egyptische koning Amasis aan, dat door Herodotus verteld wordt, en zegt, dat hij door de nestelknoop tot het gebruik van welke vrouw ook onmachtig was gemaakt. Dat is echter niet correct: Amasis beschuldigde zijn Griekse vrouw ervan hem behekst te hebben (niet gezegd hoe), waardoor hij met haar geen sex kon hebben, terwijl hij dat *wel* kon met zijn andere vrouwen. Ladice ontkende, maar vergeefs en in de laatste nacht (waarin ze een laatste kans had zich te bewijzen, d.w.z. hem wel te kunnen opwinden) bad ze tot Aphrodite en beloofde haar een standbeeld in haar tempel. Dat had succes en sindsdien had Amasis geen problemen meer, waarna zij het beeld stuurde naar de tempel van Cyrene, waar het in Herodotus' tijd nog steeds te zien was.²⁸ Andere mensen, die ervan het slachtoffer waren, zijn, aldus Teenstra, koning Theodoricus en Galeacius Sfrorsa, getrouwd met Isabelle van Aragon. Ook Martin Guerre uit Toulouse was in 1559 negen jaar onvruchtbaar, maar werd door een tegenbezwering van de nestelknoop genezen, een kunst die de Gascogners beoefenden (maar kwade tongen beweren, dat het kind meer op een huisvriend dan de vader leek). Volgens Teenstra kan bij huwelijken, die 's nachts worden gesloten, de nestel niet geknoopt of *gezworen* worden; en hij citeert Cats: '*Veel menschen zyn van ghevoelen dat voor der sonnenopganch deze spokerijen geen kracht en souden hebben.*' De betovering heeft n.l. plaats, wanneer de priester de jongelieden elkaar de hand laat geven [de huwelijksband knoopt], waarbij de heks op dat ogenblik enige toverwoorden mompelt '*ende daerop een knoop in den nestel leyt, en daarmede den bruydegom onbequaem maeckt om syn bruyt te mogen genieten, zynde evenwel deselve bruydegom niet onbequaem het geselschap van andere vrouwen te gebruycken.*'²⁹ In de Engelse vertaling uit 1658 van *The Satyirical Characters and Handsome Discriptions of de Cyrano Bergerac* zegt 'a kind of supernatural magician': '*I teach the shepherds, to tye a bridegroomes point the marriage day, when the Priest sayes* Conjugo vos.'³⁰ In Groningen en Friesland, waar de heksen *tjoensters* worden genoemd, maken deze gebruik van zogenaamde *knoffelbanden*, die uit verschillende draden zijn samengesteld.³¹ E. W. Happel,

---

the fruits of the trees, the grass and the herbs of the field.'

²⁶ Fielding 1945, 204. De macht van de heksen werd in ruime kring geassocieerd met vruchtbaarheid.

²⁷ Teenstra 1846, 77: hij werd beschuldigd: *dat hij eenen manspersoon, ten processe vermelt, onlangx getrouwt synde, door maleficie, onbequaem heeft ghemaect tot het volbrengen van syne huwelycksche plicht, tot sooverre dat hy byna desperaet synde, syn eygen selve leedt soude hebben gedaen, ten waere door raedt van geestelycke personen, uyt het huys van den verw. door den voornoemden manspersoon ende syne naestbestaende, het teecken van het voorseyde maleficie hadde wegghenomen geweest, enz.* Dus priesters voorkwamen zelfmoord, door te wijzen op de mogelijkheid van een teken; hoe echter Lieven Maes erbij betrokken raakte, is onduidelijk.

²⁸ Teenstra 1846, 78; Herodotus, 200f (Bk. II, 180). Happel (1990, 262): *Inmaßen der König in Ägypten, Amasis, nachdem er die Liebeswerke mit seiner Gemahlin, der schönen Laodicen, zu üben sich ohnkräftig befand, wiederum durch die der Venus getane Opfer zurechtgebracht worden ist.*

²⁹ Teenstra 1846, 78f naar Cats, *Verscheyde Bed-Geheymen*, 571. Misschien laten daarom, aldus Teenstra, sommige burgemeesters de verloofden laat in de avond in de 'echten staat' verbinden en is het geven van de hand buiten gebruik geraakt. (Waarna fulminatie over profanering van het huwelijk: hij zag een bruid op sloffen en met een nachtmuts op in het huwelijk treden, uit minachting voor de burgerlijke formaliteiten).

³⁰ Briggs 1962, 244 naar *o.c.*, 45ff.

³¹ Laan 1981, II, 59 naar Teenstra, *Booze Kunsten*, 1844, 199 [moet zijn: 1846, 119f]. Van Dale 1984, 1391: **knoffelen**, zie **knoeffelen** en **knuffelen**. ID, 1390: knoeffelen: knoeien, slecht werk verrichten. Vries 1971, 338

schrijver van *Größte Denkwürdigkeiten der Welt* (1683), die veel aandacht besteedt aan het zgn. *Nestelknüpfen*, omdat *dieses böse Tun so gemein worden [ist], daß der wohl auszulachen wäre, der die tägliche Erfahrung in Zweifel ziehen wollte*, wijst erop dat het hierbij niet om een nieuwe toverij gaat, maar om een oude, aangezien Virgilius in zijn 8^e Eclog ervan spreekt, *allwo er drier Knöpfen von dreier unterschiedlichen Farben Bändern und gewisser Zauberworte gedenket*. De H. Augustinus spreekt *heftig* tegen deze betovering, zoals ook de Salische wet 22, art. 4, van de tovenaars, *so durch Bindung die Geschlechtsfortpflanzung zurückhalten*.³² Happel noemt ook de methoden, waarvan de *Wiederauflöser der Nesteln* gebruik maken (*worüber man sich mehr verwundern*): zijn urine door de trouwring laten, zich beroken met de tand van een dode, over een deurdrempel schrijden of op een kussen slapen, waaronder men kwikzilver in een met nieuwe was toegestopte veer of hazelnoot heeft gelegd, van een *Grünspecht* eten en tenslotte zich scheiden en opnieuw met dezelfde vrouw trouwen (*und viele andere dergleichen nichtwürdige Sachen mehr*).³³

Behalve door ‘knopen’ kan de geboorte, beter gezegd de bevruchting, ook worden verhinderd door ‘sluiten’: In Mecklenburg gelooft men, dat als de predikant in de kerk de zegen over het jonge paar uitspreekt en iemand een hangslot neemt, dicht sluit en werpt in de bron, de echt van het paar kinderloos blijft. Dit was eens gebeurd; de bron werd geleegd, het slot gevonden en geopend, waarbij 3 bloeddruppels eruit vielen, waarna de vrouw zwanger werd en nog vele kinderen kreeg.³⁴ Tegenover het knopen staat het taboe op knopen, iets wat in Europa tot de 18^e

verwijst naar knuffelen: ID., 340: ook knoffelen, waarvoor hij verwijst naar knop: ID., 339, wat hetzelfde is als knoop (vgl. Eng. *knot, knit*); vgl. ook *knoedel*, deegklompje, ‘macaroni’. In zijn *Folkloristisch Woordenboek* spreekt Ter Laan (1949, 190) van *Knovvelbanden*, gemaakt van verscheiden draden van verschillende kleur, waarmee men een bezeerd lichaamsdeel verbond. Als men zijn arm of been verstuikt had, dan ging men om hulp bij iemand, *die ’t knovveln deed*. Dit deed hij onder het prevelen van oeroude rijmen. En als het afgelopen was, dan kwam de *knovvelband* er om en dan hielp het vast. Ook de heksen bedienden zich van *knovvelbanden*, maar zij verwekten er kwalen mee en veroorzaakten pijnen. Tegen jicht windt men in Friesland *knovvelbanden* om heupen, dijnen of armen (ID., 163 naar Waling Dijkstra). // Kees Poek 1987: ‘Een heksenknoop was in de vorige eeuw een puzzel waarbij je uit zes latjes een soort driedimensionaal kruis in elkaar moest zetten. Maar het was vroeger ook heel wat bekender dan nu dat heksen een bezwering konden vastleggen door middel van een knoop in een stuk touw. Ik vraag me af of de term “oudewijvenknoop” hier ook iets mee te maken heeft.’ (Het is een foutieve mastworp [= Hercules knot], die gemakkelijk losgaat.)

³² Happel 1990, 261.

³³ Happel 1990, 262: *Dann alles, was die Einbildung verrücken, sie auch binden und die Menschen zu Liebeswerken untüchtig machen kann, wie hingegen alles, was ihn vergnüen und die Phantasie [i.p.v. Phantaste] wieder zurechtbringen, sie auch wieder entbinden kann*. Clark 1997, 481f: Del Rio’s two criteria for suspecting a ‘vain observance’ relied, likewise, on natural inefficacy (or other causal inadequacy) and on the attention paid to purposeless rituals in the circumstances of any action. Under the first he was able to condemn faith-healing, ‘effects’ wrought by signs, amulets and ligatures with no natural medical properties, omens drawn from accidental encounters, the observing of propitious and unpropitious times for collecting herbs, cutting wood, or making voyages, and a whole number of miscellaneous cures for illness like *urinating through wedding rings to avoid impotence* or measuring the girth of the sick person to see which saint to appeal to. (*Disq. mag.* 231-8)

³⁴ Knappert 1887, 198 naar Bartsch II, 64 n°228a; cf. n°230. De bron is waar men de kinderen van verwacht. Fielding 1945, 90f: In the Middle Ages and until the eighteenth century it was believed in Europe that the consummation of a marriage could be prevented by anyone who, while the wedding ceremony was taking place, either locked a lock or tied a knot in a cord, and then threw the lock or cord away into the water. Until it had been found and unlocked or untied, no real union of the married couple was thought possible. Consequently it was a grave offense to cast such a spell, or to take possession of the lock or knotted cord. In 1718 the parliament of Bordeaux sentenced a person to be burned alive for having brought ruin to a family by means of knotted cords. In 1705 two persons were condemned to death in Scotland for stealing charmed knots which a woman had made in order to destroy the happiness of Spalding of Ashintilly. Het verhaal van het hangslot is zeer bekend bij de Zuid-Slaven. Uit Noord Dalmatië, genoteerd door Alex. Mitrović in Knin is ‘Brava (Das Sperrschloß)’, waarbij een jaloerse vrijer de conceptie verhindert met een hangslot, dat hij over de bruidstoet had geworpen, na het te hebben gesloten en de sleutel in zijn zak had gestopt. 18

eeuw zeer wijdverspreid van invloed was. Wanneer bij de Saksen van Transylvanië een vrouw aan het bevallen was, werden alle knopen van haar kleding losgemaakt en ook werden alle sloten in het huis van deuren, kisten en kasten opengemaakt. Ook in Argyllshire werden alle sloten in huis bij een bevalling geopend.³⁵ Bevallen van een kind heet *ontbinden* en wanneer er bevallen moest worden deed Mieke, een genezeres uit Haasdonk (1942) haar patiënten – mens, koe, paard, al wat bevallen moest – het gewijde lintje aan met de 7 knoopjes. Die witte lintjes waren gewijd in een klooster en werden zo geknipt, dat ze rond de arm, de dij van de vrouw of de poot van het dier pasten. Eenmaal afgemeten en doorgeknipt op de gepaste lengte legde Mieke er de 7 knoopjes in op gelijke afstand van elkaar en het moest gedragen worden tot na de bevalling. Die knoopjes waren ter ere van de 7 vreugden van de H. Jozef.³⁶ Ook wonden kan men dichtbinden. *Knapkes Hein* uit Arendonk verbond de wonden met een woldraad van een doodgeboren lam, op zijn manier bewerkt en bad erbij een bloedstelpformule.³⁷

Ook om te genezen werden knopen gebruikt. In Kessel halen de bedevaartgangers bij de zusters van de kloosterschool ‘stuijtkoordekens’: gewijde touwtjes, met 7 knopen, die de zieke kinderen om de lendenen worden gebonden.³⁸

Ook Jezus ‘ontbond’, zoals in het verhaal van een genezing op de sabbat. Op die dag, terwijl Jezus les gaf in de synagoge, kwam een vrouw, die reeds 18 jaar een geest van zwakheid had en

---

jaar gaan voorbij en dan is er een oud moedertje, dat zegt dat iemand haar moet hebben ‘betoverd’ (beschrien) en een afgesloten slot over de bruidsstoet geslingerd. De vrijer, die ondertussen allang getrouwd is en veel kinderen heeft, wordt gevonden en is bereid het slot te openen en 9 maanden later is er een kind. De ‘Anmerkung’ met de verwijzing naar Wuttke, dat ter ontbinding alle sloten moeten worden geopend, is niet zo toepasselijk. (*Anthropophyteia* 4, 1907, 209-11 n°41) Van dezelfde verzamelaar en uit dezelfde streek zijn de verhalen: ‘Katanac u moru (Das Vorhängeschloß im Meer), waarin het slot in zee is gegooid en de man niet in staat is bij zijn vrouw een erectie te krijgen, echter wel bij andere vrouwen. (ID., 211-13 n°42) en ‘Katanac u zemlji (Das Vorhängeschloß in der Erde)’, waarin een jaloers meisje het op de trouwdag gekochte slot heeft begraven, met als gevolg dat de man ‘m niet overeind krijgt; maar na een tijdje krijgt het meisje spijt, graaft het slot op, en vanaf toen had het echtpaar prima sex. (ID., 213f n°43) Onduidelijk is de betovering in het Moslimse Guslarlied uit Bosnië (uit *Bosanska Vila*, 1896, 379) ‘Devet katanaca (Neun Vorhängeschlösser)’, waarin de man onder het aanbieden van een mooi gewaad de gekrenkte (?) Fata probeert over te halen tot het opheffen van de toverban. Zij zegt echter nooit de ban te zullen opheffen: ‘Neun Vorhängeschlösser habe ich geschmiedet – durch alle neun ließ ich dich hindurchziehen – und warf sie ins kalte Gewässer hinein.’ Van een meisje in Crepaje in Zuid-Hongarije is er een ‘recept’ voor een bruid om enige jaren kinderloos te blijven (Tokot: Das Vorhängeschlösschen): dan moet ze in haar badwater een hangslot leggen met de sleutel erin en het slot gesloten; ze moet een zilvermuntstuk erin leggen, en na het bad moet ze dit alles in haar boezem stoppen en ter trouwing gaan. En dan heeft ze zolang geen kinderen totdat ze iets koopt voor het muntstuk, dat in het badwater heeft gelegen, en dat in haar eentje opeet; verliest ze het geld echter dan krijgt ze nooit kinderen. (ID., 224f n°59) Ook over knopentover is er een verhaal van een meisje uit een dorpje bij Pančevo in Zuid-Hongarije. Wanneer een man het niet vaak genoeg naar haar zin doet met een vrouw, moet ze zijn onderbroekband nemen, er negen knopen in leggen, die band in het bed leggen zodat haar man er negen nachten achtereen op slaapt, waarna ze de band in een nieuwe oven moet verbranden. Volgens Krauss is de tover ‘klar. Daß der Gatte sie vernachlässigt, kommt von einem fremden Zauber her. Den übertrumpft sie mit den neun Knoten. Indem sie sie aber verbrennt, vernichtet sie nicht bloß ihren eigenen, sondern auch den fremden Zauber mit und des Gatten Zeugungskraft kann sich frei betätigen.’ (ID., 217f n°46: Gaćnik: Das Leinenhosenband)

³⁵ Fielding 1945, 90: Knots are considered especially objectionable at certain critical times, particularly at childbirth, marriage and death.

³⁶ Haver 1964, 60 naar Pr. Janssens, ‘Bezweringsformulen uit het Land van Waas,’ in: *Vk* 54, 1953, 154. De handeling wordt voorafgegaan door een gebed van Mieke en de patiënten moesten na afloop elke dag ter ere van de 5 bloedige wonden van de Heer 5 onzevaders en 5 weesgegroetjes bidden. Onduidelijk is hoe dat zit met die knoopjes, want als het lint precies op lengte is geknipt en je legt er 7 knoopjes in, dan is het te strak geworden.

³⁷ Haver 1964, 67f n°30 naar J. Goris, *Het vizirgat. Studie over Arendonkse folklore*, Arendonk 1939, 163; *Vk* 46, 1944, 348 (met ‘Drie-maagden-formule’).

³⁸ Molen 1979, 146f.

verkromd was en zich in het geheel niet kon oprichten. Jezus zei: ‘Vrouw, gij zijt verlost van uw zwakheid,’ en hij legde haar zijn handen op en terstond richtte zij zich op en zij verheerlijkte God. De overste van de synagoge had bezwaar tegen deze genezing op sabbat en in zijn antwoord zegt Jezus: ‘Moest deze vrouw (...), welke de satan, zie, 18 jaar gebonden had, niet losgemaakt worden van deze band...?’³⁹ Een middeleeuws receptenboek schrijft voor bij een lijder aan de vallende ziekte een nieuwe [= ongebruikte] riem te nemen, deze de lijder aan de hals te knopen met de woorden: ‘*in dem namen des vaters unde des sunes unde des heiligen geistes, so binde ich hie den siehtuom dises menschen in disem chnophe.*’⁴⁰ In Gelderland ging een zieke ’s morgensvroeg naar een oude wilgenboom en sloeg in een van de buigzame tenen drie knopen (het getal drie is altijd heilig en van geheimzinnige betekenissen, aldus Teenstra), waarna men zei: ‘*Goè morgen olde, / Ik geef oe de kolde; / Goè morgen olde!*’ Daarna liep men zonder om te kijken snel weg.⁴¹ Het overdragen van een ziekte op een boom is een wijdverspreide gewoonte. De bovenstaande spreuk wordt in Duitsland aan een eik gedaan om van de koorts af te komen: ‘*Goden Abend, du gode olle, / ick bring di dat warme un dat kolle.*’ Het binden aan de boom kan al in de spreuk zijn opgenomen, zoals in een koortsspreuk tot de vlier uit Mecklenburg: ‘*Gun Dag ok Fleder, / ik bring di’t Fewer, / ik binn’t hier an / un ga dorvan.*’⁴² In Engeland bond een oude man om van de koorts (*ague*) af te komen een touw aan een boom en het andere eind om zijn middel en rende rond de boom, tot het touw strak was en daarna terug tot het weer geheel los was en riep uit: ‘*Ague, ague, I do de defy, / Make me well for Jesu’s sake.*’ Hier is het boommagie gecombineerd met een Christelijke spreuk, zodat niet duidelijk meer is dat de ziekte aan de boom wordt gegeven, maar in een variant is dit duidelijk te zien: ‘*Ague, ague, I thee defy; / Ague, ague to this tree I tie thee.*’⁴³ Ook in een andere spreuk tegen de koorts wordt binden gebruikt: ‘*I tie my hair to the aspen-tree, / Dither and shake instead of me,*’ terwijl in een oudere versie van ±1800 dit niet wordt gezegd: ‘*Espin-tree, espin-tree, / I pritheo to shak an shiver instead o’ me,*’ maar waarschijnlijk wel wordt gedaan.⁴⁴ In de *Nieuwen Spiegel der Jongheyd of gulden ABC*, in 1788 te Brugge gedrukt, wordt als een *valsch* middel afgekeurd: *Stroy-banden aen boomen binden, / ’t*

³⁹ Lc. 13:10-17.

⁴⁰ Beek 1969, 65 naar Bartholomaeus, *Practica*, ed. Pfeiffer, 44 (10).

⁴¹ Teenstra 1843, 185; Haver 1964, 125 n°259, gedateerd 1828 (Staring 1830, 325); vgl. n°256: een strowis om een boom (beuk?): *Olde, / ik heb de kolde, / en noe / geef ik ze oe* (Vlaanderen); *Olde marolde, / ik heb de kolde, / ik hebbe ze noe / ik geve ze oe / ik bind ze hier neer / ik krieg ze niet weer* (Overijssel, tijdens het binden van een wis stro om een boom; Haaksbergen 1900: kousenband om boom; om eik, ook strohalm; n°258: *Oole, maroole, / Ik hebbe de koole; / ik bun ze noo moe / ik geve ze oew* (Twente, strowis om knotwilg); vgl. ook: n°262: aan het Voddekapelleke worden luiers, hemdjies, rokjes, mutsjes aan het traliewerk van de deur gebonden onder het opzeggen van: *Oude vuile wei, / ik bind de koorts aan uw zij*; daarna moet men zonder omzien weglopen om de geest te verschalken opdat hij niet terugkomt (uit Trekschuren); ook in n°264 uit Vorselaar, eind 19° eeuw, moet men zeggen: *De koorts van Ons Heer / deed hem zo zeer! † / Waar de koorts is ontsteken / is duvelswerk gebleken † / Maak u weg, hels gespuis / ik loop genezen naar huis †*. De koord of het lint dat men om de lenden en omheen een boom geslagen had, werd dan overgesneden en zonder om te zien moest men zich weg maken. Ter Laan (1949, 194f), die dezelfde gegevens heeft, voegt toe: Hetzelfde te Bovenwezelt. Aldaar binden de bedevaarders de koorts af, nl. door zwijsend een lint of draad te bevestigen aan de deur der kapel en er dan zonder omzien van door te gaan. Caminada (1962, 73) wijst erop, dat het omzien bij offerhandelingen uitdrukkelijk en ten strengste verboden was, zoals de geneester bij Ovidius heel duidelijk zegt: *Quique adsint sacris, respicere illa verat* – zij, die bij het offer aanwezig zijn, verbiedt ze om te kijken (*Fastorum* VI. 164).

⁴² Ohrt, in: *HDA II*, 1465f naar Kuhn & Schwartz, 439; Bartsch 2, 489. *Fleder*: vlier.

⁴³ Roper 2005, 133f uit Sussex (database); naar Simpson, *Sussex*, 1973, 84.

⁴⁴ Roper 2005, 137f naar bijdrage van Bessie C. Curteis uit Leasam, Rye; Simpson 1973, 84. The sufferer was to recite the charm at the same time as attaching some of their hair to the tree, either nailing it into [wat in het Ned. *vernagelen* heet] or tying it on to the tree. In het oudere voorbeeld was een conditie van de terugkeer naar gezondheid, dat de lijders na de ceremonie met niemand spraken tot zij waren thuisgekomen.

*zij aen eyken of aen linden, / Met geld en wat brood daer by, / Maekt u van den kortzen vry...*⁴⁵

Dit binden wordt beschreven voor Arendonk: De overlezer bond de koortslijder met strooien wissel aan de ‘koortsboom’. De patiënt moest trachten zich uit de banden te bevrijden en zo de koorts aan de boom te binden, terwijl de overlezer ondertussen het volgende gebed zegt: *Wit. Zwart / Braakt maar hard. / 't Beste millecijn / is hier sterk te zijn. / Zijt ge los, dan gauw in 't bed, / de koortsboom heeft u 't vel gered.*⁴⁶ In Nijkerk moet men zoveel knopen in een touwtje leggen als men dagen koorts heeft, dat touwtje binden om een vlierboom en zeggen: *Zie zo, koorts, ik ben morgen niet thuis.*⁴⁷ Niet alleen de koorts kan met binden worden verholpen, ook bij wratten is het een van de methodes om eraf te komen. In Meerhout moet men eerst de wratten tellen en zoveel knopen in een draad leggen als men wratten heeft. Wanneer de lijkklokken luiden, dan begraaft men de draad met knopen in een molshoop en bidt 9 dagen een onzevader en een weesgegroet.⁴⁸ Ook riet bevat knopen: in het Vlaamse Wieze moet men strootjes van het dak trekken en afknippen aan de knoop en tijdens het luiden van de begrafenis klokken ermee de wratten aanraken en zoveel strootjes in een putje leggen als men wratten heeft, zeggend: *ik begraaf u ten getalle van ... in de mollige aarde* [dus eigenlijk ook in een molshoop!], *gelijk de dode in de put.* Ook in Paulatem moet men evenveel strootjes afsnijden als men wratten heeft en tijdens het luiden van de doodsklok de knoopjes begraven in een putje, zeggend: *Ik begraaf die wratten met de dode, waarover het luidt.*⁴⁹

Zo is het te begrijpen, dat men in Tirol zegt, dat men als men een lint of koord met knopen erin vindt, zoveel *Aißen* (? wratten?) krijgt als knopen erin zijn, terwijl in Duits Oost-Bohemen algemeen geldt, dat men zijn ongeluk opraapt, wanneer men op de weg een lint met knopen vindt en meeneemt.⁵⁰ Soms wordt men daartoe verlokkt door een aangeknoopt geldstuk, wat als een beloning voor het overnemen van de wratten gezien kan worden.⁵¹

---

⁴⁵ Haver 1964, 36. Het is van de methode, om een briefje om de hals te hangen om de koorts en pijn der ogen te doen vervliegen, dat gezegd wordt: *Is een middel 't welk is valsch*, waarna bovenstaand citaat volgt. Van de methode sloten te openen en sluiten d.m.v. woorden wordt gezegd: *Maar den duyvel die weet hoe* (zoals: *Joost mag het weten*). Van het jagen van ratten en muizen naar andere huizen wordt gezegd: *'t Schynt een treffelyk secreet, / 't Gien men van den duyvel weet*. En ook het aflezen van ziektes is een *daed, / Die door duyvels loosheyd gaet*. In een 18^e-eeuwse tekst wordt gesproken over het *loopen tot lichtveerdige belesers et [= en] uytaenders* [die door woorden '(ver)manen' = weggagen] en *het gebruyck der lichtveerdige en somtijds superstitieuse duyvelsbesweerderye uitdryvinghe oft belesinge seer gemeyn in eenige Landen, aldermeest in West-Vlaenderen van oudts, en heden in Brabant selfs alhoewel het wat bedecktelycker* (ID., 35f).

⁴⁶ Haver 1964, 123f n°254 naar J. Goris, *Het vizirgat. Studie over Arendonkse folklore*, Arendonk 1939, 160; Vk 46, 1944, 347.

⁴⁷ Haver 1964, 124 n°255 naar C. Bakker, *Volksgeneeskunde in Waterland*, A'dam 1928, 374. Voor de formule, vgl. Zevenhuizen (n°247): Met krijt op de deur schrijven: *Koorts, ik ben niet thuis*; Broek in Waterland, op turf schrijven of onder de schoorsteen opzeggen: *Koorts, koorts, ik ben niet thuis / ga maar naar een ander huis*. Ter Laan (1949, 196) meldt: Te Nijkerk legt men zoveel knopen in een touw als men dagen de koorts heeft. Dit touw bindt men om een boom en zegt: *Koorts, ik ben morgen niet thuis*.

⁴⁸ Haver 1964, 199 n°524 naar A. Boschmans, 'Volksgeneeskunde', in: *Msch* 4, 1956, n°4, 29.

⁴⁹ Haver 1964, 199f n°525 & 526; ook 527: *Wratten hier, wratten daar / bederft met dat strooi te gaar; 528, 529: Warte, warte, gij zijt van stof en as / en ge zult tot stof wederkeren; 530 en 531*. In de knopen van het stro hebben de arme zielen hun vagevuur: Daarom moet men de knopen losmaken, voor men het stro voor het vee strooit of het verbrand (Mengis, in: *HDA* I, 596 naar Schönwerth, *Oberpfalz*, 1, 287 n°13).

⁵⁰ Jungbauer, in: *HDA* I, 871 naar Zingerle, *Tirol*, 35 n°278; Grohmann, 221 n°1524.

⁵¹ Aly, in: *HDA* V, 18 naar *SAV* 2, 280f; Birlinger, *Volksth.* 1, 497. Daher allgemein: ein Bündel (lint) mit Knoten soll man nicht aufheben. Auch das Herumlegen um die Warze wird ausdrücklich befohlen (naar Lammert, 186; *Urquell* 3, 249; Grohmann, 171).

Het binden doet zelfs St. Joris, de bekende drakendoder, die in Engeland een nationale held is geworden. In een spreuk tegen de nachtmerrie van Blundevill uit 1566 heet het: *'Saint George our Ladyes Knight, / He walked day so did he night, / Untill he hir found, / He hir beate and he hir bounde, / Till truly hir trouth she him plyght / That she woulde not come within the night, / There as Saint George our Ladyes Knight, / Named was three tymes, Saint George.'*⁵²

Het binden van de nachtmerrie is naar het klassieke patroon van de gebonden duivel door de aartsengel Michael, Asmodeus door de engel Raphael, naar oud-Perzische patronen, wat ook in andere mythologieën voorkomt (de gebonden Prometheus, Loki, Marsyas, etc.). Het *aan banden leggen* is hetzelfde als *boeien*, wat hetzelfde is als *fascineren = betoveren*. Het Latijnse *fascino* (beheksen, betoveren), wat verbonden is met *oculus agnos* 'het boze oog', is verwant met *fascia* 'band' en *fascis* 'bundel'.⁵³ Dit binden hoeft niet met echte banden te gebeuren, ook woorden kunnen binden, zoals in een lange formule, door de 17^e-eeuwse Elias Ashmole genoteerd, die Roper heeft opgenomen in zijn studie van *English verbal charms*. Het doel ervan is om onder aanroeping van God een *Fayrie* (Elaby Gathen) te binden: *by those glorious and powerfull names I binde thee to give and doe thy true humble and obedient servise unto me (NN) and never to depart without my consent and Lawfull Authoritie in the name of the Father and the holy trinitie. And I Command thee, Elaby Gathen, by all Angells and Arkangells and all the holy company of heaven worshippinge the omnipotent god, that thou doest come and appeare presently to me (NN) in this christall or glasse, meekely and myldely to my true and perfect sight and truly without fraud, Dissimulation or deceite. Resolve and satisfye me in and of all manner of such questions and commands and Demandes as I shall either Aske, Require, desire or demande of thee and that thou, Elaby Gathen, be true and obedient unto me both now and ever hereafter at all time and times, howers, dayes, nightes, mynittes, and in all places wheresoever, either in field, howse or in any other place whatsoever & wheresoever I shall call upon thee and that thou, Elaby Gathen, doe not start, depart or desire to goe or departe from me, neyther by arte or call of any other Artist of any degree of Learninge whatsoever, but that thou in the humblyest manner, that thou mayest be commanded to attend and give thy true obedience unto me (NN) and that even as thou wilt Answer it unto and before the Lord of hoste at the dreadfull day of Judgement, before whose glorious presence both thou and I and all other Christian Creatures must and shall appeare to receive our Joyes in heaven or by his doome to be Judged into everlastinge Damnation even into the deepe pitt of hell there to receive our portion amongst the divell and his Angells to be ever burninge in pitch, fier and brimstone and never consumed and to this I (NN) Swear thee, Elaby Gathen, and binde thee by the whole power of god the Father, god the Sonne, & god the holy ghost, 3 persons and one god in trinitye, to be trew and faithfull unto me in all Reverente humillity. Let it be done in Jesus, Jesus, Jesus his name, quickly, quickly, quickly, come, come, come, fiat, fiat, fiat, Amen, Amen, Amen.*⁵⁴ Een andere methode, die zich aanbeveelt als *an excellent way to gett a Fayrie [...], will obtaine any one that is not allready bound*. Hier moet men een brede vierkante kristal of Venus-glas nemen in lengte en breedte 3 inches en dat glas of kristal leggen in het bloed van een witte hen op 3 woensdagen of 3 vrijdagen, dan wassen met *holy aqua* en uitroken; neem dan 3 hazelstokken of staven van een jaar

⁵² Roper 2005, 21 (& 120) naar Kittredge 1929, 220 naar Blundevill 1566, 17. Een oudere versie uit 1425-50 is getiteld *ffor the ny3the-mare* (MS Oxford Bodleian Library Rawlinson C 506, ff. 297r-v): *Seynt Iorge, our lady kny3th, / he walked day, he walked ni3th, / till þat he fownde þat fowle wy3th* [that foul wight: de nachtmerrie]; */ and whan þat he here fownde, / he here bete & he here bownde*, etc. (ID., 119).

⁵³ LatWb 343.

⁵⁴ Roper 2005, 22f (verbeterd naar Briggs 1959, 249f, met eigen interpunctie); de tekst besluit bij Briggs met de regel: *This call ut supra is to call Elabigathan, A Fayrie*.

groeï, schil ze schoon en wit, *and make soe longe as you write the spiritts name, or fayries name, which you call 3 times, on every sticke being made flatt one side, then bury them under some hill whereas you suppose fayries haunt, the wednesday before you call her, and the friday followinge take them uppe and call hir at 8 or 3 or 10 of the clocke which be good plannetts and howres for that turne: but when you call, be in cleane Life and turne thy face towards the east, and when you have her bind her to that stone or Glasse.*⁵⁵

Ook St. Jan wordt opgeroepen om de koorts aan banden te leggen in een zegen, genaamd 'S. Johannes und die Ritten', die in het Duits bekend is uit de 15^e en 16^e eeuw en Deens van de 15^e-19^e eeuw, maar niet in het Latijn. De oudste Duitse variant luidt: 'N[e]un rydden saßen, / sie sich vermaßen, / sie wolden schaden g[e]rak[e]n [?]; / d[r]ey gingen gen osten, / d[r]ey gingen gen westen, / d[r]ey gingen ghen dolen. / Da quam der gute sant Johan, / er fing si, / er bant sie, / gebunden sint sie mit den yseren banden.' Gewoonlijk volgt op het binden of het dreigen daarmee een belofte van de demonen (rydden 'koortsen'), b.v. 'nun los vns gen, lieber herr S. Johan; / ich will dir das verhaissen ... ob wem man diese wordt spricht ... das in der ridt nümer kümpt an (dat hem nooit meer de koorts treft).'⁵⁶

In een bezwering geschiedt het binden door woorden, waarin het verhaal (een 'historiola') wordt verteld van het binden in de 'oertijd', zoals in een laat-middeleeuwse spreuk voor het 'binden' van dieven, gericht tot Bartolomeus, die met een haar uit zijn baard de duivel bond. Na de inleiding volgt het verhaal: *J bynde þow theuus as faste as sente bartholomeu / bonde þe fende wythe ane here of berde*, waarna de bezwering volgt: *J coniure þow theuus in vertu of þe trinite / of his dethe and of his vpperyse / that þe stelle stonde tell I byde þow goo.*⁵⁷

⁵⁵ Briggs 1959, 248 naar Bodleian MS Ashmole 1406. Kennelijk moet na het vangen nog een bindingsspreuk of -ritueel worden gezegd of uitgevoerd; het MS vervolgt echter met een recept voor een zalf om de fairies te zien.

⁵⁶ Ohrt, in: *HDA II*, 1461 naar *Allemania* 25, 266f. In plaats van 9 treden ook 7 mal 7 of 15 ritten, ook *der verfluecht*, in het Deens zijn het 9 broers of zusters. In het Russisch is sprake van de 12 koortsdemonen, dochters van Herodes (vergelijkbaar in Rutheens). Lexer, 169: *ridel* 'fieberschauer'; *riden, ridern, ridwen* 'zittern'; ID., 171: *rite, ritte* 'feber'; *ritec* 'feberkrank'; *rite-suhten* 'das feber haben'; Verdam, 494: *riden* 'beven, schokken, schudden, trillen (van colden); *rideren* 'rillen, bibberen'; *rideringe* 'koorts'. In de 11^e eeuw werden in het Latijns Benedictus, Vitus (*tollat tibi hunc ridun*) en Gallus aangeropen (Ohrt, 1464). Meer gebruikt in MNL. is **rede, redde, ridde, ree** 'koorts'; als persoon gedacht in bezweringen, vrouwelijk *redinne* (Verdam, 488). In een spreuk wordt gezegd: *ic bemane u, corts ende rede, bi ons liefs Heeren eerste lede, dat ghi desen .N. mijt ende desen ulieder rijt*. Braekman (1997, 115 n°68) merkt op dat de patiënt door de gepersonifieerde koorts wordt bereden zoals men 's nachts ook van de mare bereden kan worden, wat al lijkt opgesloten in het woord *rite*. De man en vrouw koorts zijn te zien een andere bezwering (ID., 120 n°74): *ic bezwer hu ende ic bemaen di, reede ende redinne, ende .xcix. huwer kinder...* Naast 99 wordt ook over 77 kinderen gesproken. Ook is sprake van *canker ende cankerinne ende xc arer kinderen* en van *den brant* [= rode vlekken op het lijf, St. Anthoniusziekte] *ende de brandinne ende xc harer kinderen* en al in de 9^e eeuw wordt gesproken over een familie: *Nesso* en zijn 9 kinderen (*nessiklinon*), wat door Braekman (121f) wordt gekoppeld aan de mythe van Wodan, die de serpent in 9 stukken hakte, die tot kwaadaardige ziekten werden (verwijzend naar K. Weinhold, 'Die mystische Neunzahl bei den Deutschen', in: *Abh.d.preuss.Akad.d.Wiss.* 1897, 25). Dit 9-tal komen we tegen in een Latijnse bezwering van gezwollen amandelen van Marcellus Empiricus (rond 400 NC), die spreekt over *Novem glandulae sorores* en dan aftelt (*octo...*) tot nog *una glandula soror* overblijft, om te vervolgen met *novem fiunt glandulae*, gevolgd door dezelfde aftelling ditmaal tot *nulla fit glandula*, waarna de uitdrijving compleet is (Haver 1964, 451). Ook het Latijnse *febris*, waarvan Duits *Fieber*, Frans *fièvre*, Engels *fever*, AS *fefer, fefor*, betekent 'a trembling' (Skeat, 149, die verwijst naar AS *bifian*, Duits *beben* [Ned. beven, bibberen]).⁵⁷ Roper 2005, 95 naar MS Londen Brit. Lib. Sloane 3160, f. 137v-138r, cited in Suzanne Eastman Sheldon, *Middle English and Latin Charms, Amulets, and Talismans from Vernacular Manuscripts*, Unpublished thesis, Tulane Univ. 1978, 131. Vertaling: 'Ik bind u, dieven, zo vast als St. Bartholomeus de 'vijand/duivel' bond met een haar van [zijn] baard. Ik bezweer u, dieven, door de kracht van de Drieëenheid, van zijn (= Christus') dood en van zijn verrijzing, dat gij stilstaat tot ik u bid te gaan.' De variant (*l.c.*) is minder duidelijk: ... *Stondeth stulle thewes I teye þu wt stente I-do yow no oper soor / As dede seynt Baptimed þe deuel wt his berd so hoore* (Staat stil, dieven, ik bind je met stilstand. Ik doe je geen ander leed / dan St. B. de duivel deed met zijn baard zo grauw). In het apocriefe *Evangelie*

In Haïti worden knopen gebruikt om de macht van een voodoo-*boungan* ('priester') te verdrijven (*exorcise*) of liever om te verhinderen dat hij na zijn dood wordt gebruikt door een tovenaars. Een ei [dat zijn 'ziel' voorstelt] wordt gebonden met een witte draad van 7 vadem met 7 knopen (een magisch number, aldus Newall) en geplaatst onder het kussen op het doodsbed van de *boungan* om zijn conversie in een zombie te verhinderen.⁵⁸

De knoop is ook te zien in Bodins *République* als ultieme uitdrukking van *concordia discors*. De vereniging der uitersten was 'to be sought for in a Commonweale, so to place the Citisens or subjects in such apt and comely order, as that the first may be joyned with the last, and they of the middle sort with both; and so with all, in a most true knot and bond among themselves together with the Commonweale.'⁵⁹

Ook de alchemie heeft met knopen te maken, want de grondregel van de alchemie is *solve et coagule* (maak los en verbind). Net als in de chemie een base met een zuur een zout vormen, zo ontstaat uit de verbinding van zwavel met kwik het *Sal Philosophorum*. Zout, zwavel en kwik vormen samen de *tria prima*, of de drie *principia*, waaruit al de 7 metalen ontstaan: kwik is de geest, zwavel is de ziel, zout het lichaam, aldus Paracelsus.⁶⁰ Ook Valentinus kent deze drie principes en zegt over het Antimon (Tegen-eeen) in zijn nadering tot de Steen der Wijzen: 'Ik ben het, Antimon, die tot jullie spreekt, in mij zult gij Mercurus (kwikzilver), Sulphur (zwavel) en Zout vinden, de 3 grote principes der gezondheid. Mercurus is in de Regulus, Sulphur in de Rode Verf en Zout in de Zwarte Aarde, die achterblijft. Wie hen scheiden, herenigen en door de Kunst fixeren kan zonder het Gif, die mag zich waarlijk gezegend noemen, want hij heeft de Steen, die Vuur heet, en in die Steen, die men uit het Antimoon kan samenstellen, heeft hij het middel tot volkomen gezondheid en tot tijdelijke [d.w.z. aardse] levensvoorziening.'⁶¹ Niet alleen is de kleur van kwik wit, ook binnen de bovengenoemde *tria prima* neemt Mercurus de plaats van wit, zodat deze 3 principes overeenkomen met de in de Indische filosofie bekende 3 *Guna's*, de 3 draden, waaruit volgens de Tantra-leer het universum, dat gezien wordt als een weefsel (= *tantra*), is opgebouwd en die de kleuren rood, wit en zwart hebben, overeenkomend met de kleuren van de huidige Hindoeïstische Drieëenheid Brahma (rood), Vishnoe (wit) en Shiva (zwart).⁶²

---

van Bartholomeus daalt B. af in de hel en ondervraagt de duivel (ID., 94). [*stente* = stint? 'beperking', hier 'stilstand', vgl. *and stent pe water*, in latere versie: *The river stood* (ID., 105: **Flum Jordan**)]. Braekman (1997, 112) koppelt het apocriefe Coptische evangelie, het Boek van de Verrijzenis, dat door de apostel Bartholomeus zou zijn geschreven, aan de discussie over de ziekte duivel Nesso, die in andere (dan de bovengenoemde bezwering) vergezeld is door 6 demonen met min of meer vaststaande namen als *Nagedo*, *Stchedo*, *Troppho*, *Crampho*, *Gigihte* en *Paralisis*. In het evangelie dalen Abaddon, de Dood, en zijn 6 zonen af in de hel om het lijk van Christus te bemachtigen, maar worden verslagen en wriemelen als wormen. De 6 zonen zijn de 6 dodelijke krachten die verantwoordelijk zijn voor alle soorten ziekten. Hier zou de oorsprong liggen van *Nesso-Nessia* en hun 6 kinderen, de 7 'wormen' of de *septem sorores* (vgl. de 9 zusters supra). In dit evangelie komt de passage voor: 'Then did I [Christ] enter in [Hell] and scourged him [Satan] and bound him with chains that cannot be loosed', zoals ook in een zegen uit het Duitse *Romanusbüchlein* wordt gezegd: '... der Segen, den der Herr Jesus that, da er zur Höllen hinabgestiegen und die Altväder aus des Teufels Banden erlöset hat, den Teufel gefangen und gebunden, der gehe über mich...', wat gebaseerd is op het apocriefe Nicodemus-evangelie, waarin Jezus na zijn dood afdaalt in de onderwereld en daar de gevangenen bevrijdde (loosed them that were bound), waarna Satan onder zijn bevel wordt gesteld (ID., 279f; vgl. ID., 270: *ende den duvel bondes, ende dine viande verwonnes entie lieve zielen verlossets...*)⁵⁸ Newall 1971, 92 naar Francis Huxley, *The Invisibles*, London 1966, 87.

⁵⁹ Clark 1997, 678 naar Bodin, *Six Bookes*, 386.

⁶⁰ Holmyard 1957, 170.

⁶¹ Hartlaub 1959, 36, 8 naar *Triomfwagen van het Antimoon* uit 1604.

⁶² Deze 3 'primaire' (mystieke of mythische) kleuren spelen een grote rol bij de wormen, die Job kwelden: *Die worm waren drij die sint Job aten, die een wit, die ander swert, die derde root...*; of: *Die wormen waeren drijderande die Job vleis aten, die sommighe wit, [die sommighe] zwart, die sommighe roet...* Maar ook als het 9 wormen zijn: *Van*

Een formule om oogkwalen te genezen uit de Carolingische tijd bevat ook de drie kleuren:

« † Alia † nec lia † nec gallina †
† Supra rypa maris sedebat macula †
† Famuli tui illius sive alba, Christus †
† Spergat ; sive rubra, Christus deleat †
† Sive nigra, Christus deficiat ; † Ayos † Ayos †
† Ayos † , sancta Crux, amen † . »⁶³

Ook het leven is verbonden met een draad, zoals te zien in de uitdrukking: *Zijn leven hangt aan eenen zijden draad*, thans *aan een zijden draadje hangen*, oftewel: in groot gevaar verkeren.

Vaak is het iemands leven dat aan een zijden draadje hangt, maar ook andere zaken kunnen aan een zijden draadje hangen, bijvoorbeeld een plan: het is dan twijfelachtig geworden of het zal doorgaan. Een zijden draad is zeer dun en zal dus snel knappen. Het beeld komt waarschijnlijk uit

---

sente Loys die wormen waren .ix. [te] weeten: heere sente Loy, roet, wit, roet, zwoert... (Braekman 1997, 186 n°145-146; 188 n°148 (hoewel Sente Loys wordt genoemd, betreft het hier toch Job, zoals te zien is in het vervolg van de zegen, waarin Job wordt bevolen op te staan). In een andere zegen tegen het *Sant Loysevel ende Sant Jobsevel* (en andere *vuyte evelen die sweeren*) is sprake *vanden witten worme ende vanden swarte worme, vanden roeden worme*, waaraan voor de zekerheid ook *vanden gele worme, vanden fistell ende vanden plane, van S. Loysevel ende [van] S. Jobsevel ende van allen [swellende ev]elen* worden toegevoegd, maar ook hier blijkt verder in de formule, dat het om drie kleuren (*drie dese wormen*) gaat: in het Latijn: [*Novem vermes*] *fuertunt qui sanctum [Job manducaverunt], tres fuertunt albi, [tres fuertunt nigri, tres] fuertunt rufi* (ID., 200f n°149). Zie ook Van Haver (1964, 473), die een paragraaf wijdt aan ‘het kleurenmotief’: De hoofdkleuren zijn zonder twijfel: rood, wit en zwart. En dit is dan merkwaardig: ook dit detail vindt gelijklopende teksten in andere landen, zodat we niet kunnen spreken van een toevallig gebruik van (scherpe) kleuren, maar van een kleurenmotief; en hij laat een Duitse zegen volgen tegen de worm in de vinger (fijt): *Es zog ein guter Mann durchs Land, / er hat drei Würmer in seiner Hand, / der eine war weisz, der zweite schwarz, der dritte rot, / drum mache ich diesen Wurm tot* (Pruisen), dus met dezelfde rijm rood-dood als in de Jobzegen. Een Franse bezwering van de ‘kanker’ (een huidziekte) begint met: *Chancre rouge, chancre blanc, chancre noir*, gevolgd door 4 andere: *chancre morveux, chancre fileux, chancre boutonneux, chancre baveux*, die samen de 7 kankers vormen. Van Haver heeft twee bezweringen van ingewandswormen, allebei beginnend met de historiola ‘Petrus en Jezus gingen uit naar den akker en ploegden 3 voren en ploegden op 3 wormen: de ene was wit, de andere zwart, de derde rood’, met de slotconclusie ‘nu zijn alle wormen dood’ (194 n°502-503, Duits: p. 196). De 9 wormen van Job komen voor in een Gents hs. uit eind 15^e eeuw: *Die go[e]de sent Job, hi lach in de woude doot. Doe quamen die wormen, si aten sijn vleesch van den beene, si soghen sijn bloet, si ne daden hem gheen goet. .3. wasser wit, .3. wasser zwart, .3. wasser roet. God ende die sente Job, sla dese .9. vike alle ter doet; of: Job lach in der messyen [mesthoop], † hij bat den helegen Kerste om boete van desen wormen, † dese worme waren menegherande † die Jobs vleesch aten † som wit † som swart † som root † nu manic dese worme doot...* (192 n°494, 495). En uit Limburg (18^e e.): *Op eenen ashoop daer saten die wormen [i.p.v. Job!]; dider saeten dier wasser neghen: dry waerenter wit, dry waerenter swert, drie waerent root...* (193 n°497). Ook van de fijt (MNL. fyc, vije, vike) wordt gezegd: *Het zyn negh[enderande soorten] fycken, die eene dr[ie fycken sijn wit,] die ander drie fyc[ken sijn swart, die] derde drie fyck[en sijn root, die] goede sant Jo[b die slaet dese fycken] alle doot inden [naem des Vaders ende des] Soens ende des heyligen Geestes. [Amen.]* (Braekman 1997, 90 n°41). Het is dezelfde Sint Jobzegen als de spreuk uit het Gentse hs (ID., 91 n°42): *Dits om den vyc te slaen in den vinger of elder[s]; ID., 137 n°93* voor spreuk tegen *sente Loysevele* (= Haver n°495), waarin het motief 2x voorkomt: *Der woormen waren .ix. † die waren gheworpen van den hemele † die Jobs vleesche aten † ende sine beene braken † ende sijn bloet soghen † drie wasser wit, .iij. wasser swart, .iij. wasser root...* Naast de wormen (*wit, swart, root oft geel, oft wie die wormen sint gedaen*) wordt in de Jobzegen n°201 ook gesproken over *witten, swartten oft rode peerde*, waarin deze wormen zijn (deze 3 kleuren paarden komen veelvuldig in sprookjes voor). De 3 wormen komen voor in de Georgische heldensage van Amirani. Voordat Amirani het hoofd van de reus afsnijdt, zegt deze: ‘Uit mijn afgesneden hals komen 3 wormen; dood ze alsjeblijft niet!’ De broers raden Amirani aan hen wel te doden, maar hij volgt hun raad niet. Een paar dagen later komen ze 3 draken tegen: een rode, een witte en een zwarte; het zijn de 3 wormen. Amirani vraagt zijn broers hem te helpen, maar ze zeggen dat het zijn eigen schuld is. Amirani doodt de witte en de rode, maar wordt door de zwarte opgeslokt. Hij gaat echter zo te keer in de buik van het monster, dat dit hem uitspuugt (Gogiaschwili, in: *Fabula* 47, 2006, 68).

⁶³ Riché 1973, 137.

het verhaal van het zwaard van Damocles, dat boven diens hoofd hing aan een zijden draad. Harrebomée zegt erover: ‘Dezelfde Dionysius van Sicilië, die aan Æsculapius den gouden baard deed ontnemen, heeft den titel van tiran de beteekenis van wreedaard doen verkrijgen. Ondertusschen werd hij door zijnen hoveling Damocles als de gelukkigste mensch geveleid. Op voorstel van de tiran zou de hoveling ook eens dat geluk genieten. Maar toen Dionysius boven het hoofd van Damocles een zwaard aan een paardenhaar had opgehangen, verdween het geluk, om voor de grootste vreeze plaats te maken. Op gezag van Tuinman houden ook anderen deze anecdote voor den oorsprong van het spreekwoord, dat gebruikt wordt, om groote gevaren aan te wijzen. Ongegrond is deze afleiding niet, ofschoon ze meer bepaaldelijk behoort bij het spreekwoord: *Hem hangt een zwaard boven het hoofd.*’⁶⁴ De zijden draad komt voor in een sage over de reuzenplaat, die de heksendansplaats van de Alp Caschlè in het Tavetscherdal vormt: hij kwam op een zijden draad van de overkant van het dal naar zijn huidige standplaats.⁶⁵ Ter Laan wijdt in zijn *Folkloristisch Woordenboek* een lemma aan *roodzijden draad*: dit wijst de plaats aan, waar een kerk moet worden gebouwd, o.a. te Hakendover, Dadizele, Laken, Lebbecke, Lombeek, Mechelen, Mesen, Nazaret, Nieuwkerken, Pulderbosch, Werchter, Alsembeek, Westrozebeke. De rode draad verdrijft de boze geesten.⁶⁶ In het Dominikaner- of Predikherenkerk te Antwerpen verkoopt men op 9 februari, de naamdag van Sint Apollonia, patrones tegen tandpijn, draden van rode zijde, voorbehoedmiddel tegen tandpijn, als men zulk een snoer aan de hals draagt.⁶⁷

Als een redenering verward is, wordt gezegd: *Ik kan er geen touw aan vastknopen*. Van Dale zegt over *er is geen touw aan vast te knopen*: het is onbegrijpelijk, onsamenvattend. Dit wordt vooral gezegd van een ingewikkeld of rommelig betoog dat daardoor moeilijk te volgen is (gebrek aan leidraad; er is geen rode draad). Maar ook kan er geen touw vast te knopen zijn aan iemands handelswijze. De uitdrukking is misschien ontleend aan de scheepvaart. Als een schip aangelegd moet worden, is het zaak uit te kijken naar een geschikte meerpaal. Als men daarbij op een verrot exemplaar stuit, zegt men: daar is geen touw meer aan vast te knopen (die houdt niet meer).⁶⁸

⁶⁴ Harrebomée I, 151a; Van Dale 1999, 156.

⁶⁵ Caminada 1952, 109 (naar *Rät. Chr.* II, 148 n°29).

⁶⁶ Laan 1949, 324. Ook te Rozendaal in N. Brabant vond men een plek in de wei door een roodzijden draad afgebakend; in diezelfde weide waren de ossen wit geworden.

⁶⁷ Laan 1949, 346.

⁶⁸ Van Dale 1999, 863; 156: *als een rode draad door iets heen lopen*, als thema, als kenmerk regelmatig terugkeren in een geschiedenis, verhaal of redenering. Het betreft meestal gebeurtenissen, gedachten of ideeën. Vaak laat zo’n rode draad zien wat typerend is, hoe iets verloopt of evolueert. De beeldspraak is, naar beweerd wordt, ontleend aan het touwwerk van schepen van de Britse Marine, waarin over de gehele lengte een gekleurde (rode, blauwe of witte) draad gevlochten was. Zelfs het kleinste stukje touw was zo te herkennen als eigendom van de marine. Harrebomée I, 150: *Daar loopt een draad door*, d.w.z. de zaak is niet zuiver; afkomstig van de Engelse gewoonte, om al het voor de marine benodigde met een blaauwen draad te doortrekken. Dit spreekwoord heeft waarschijnlijk zijn aanwezen gekregen sedert den Engelsch Noord-Amerikaanschen oorlog, waarin wij, van 1780 tot 1784, betrokken waren. Ook in het Engels is de uitdrukking *that runs through it like a thread* (N-E-Wb, 202); *the thread of a story* (de draad van een verhaal); *lose the thread of one’s discourse* (de draad kwijt zijn); *pick up/resume the threads* (de draad weer oppakken) (Hornby 1974, 917). Waarom de draad *rood* is, wordt dus niet verklaard. Rood is een kleur met een magische betekenis. In de Middeleeuwen bond men de bruid een *rode draad* om het lijf, die ze meteen na het trouwen door opblazen moest verscheuren; dat maakte de bevalling lichter (*HDA V*, 1401). De *leidraad* is de draad van Ariadne, die Theseus kreeg om hem de weg te wijzen door het labyrint; de kleur van deze draad was niet van belang, slecht het voor hem uitrollen (vanwaar wordt gezegd, dat het een uitvinding was van Daedalus, die ook de ontwerper was van het labyrint). Aly (in: *HDA V*, 966) wijst erop, dat de voorstelling van de levensdraad (Schicksalsfaden) in de spraak talrijke sporen heeft nagelaten, wanneer het leven *an einem Faden hängt*, en op dingen ‘wohl erst sekundär’ is overgedragen, wanneer we gedachten *fortspinnen* (Ned. *hersenspinsels*), de *Faden*

Hoewel vernuftig is dit niet correct, als we bij Harrebomée kijken, die naast *Men kan er geen touw aan vastknoopen* ook de uitdrukking *Daar is geen touw aan te beleggen* noteert en verwijst naar zijn ‘Bijlage’. Deze uitdrukking is te vinden bij Sartorius met de varianten: *Daer geen touw aen te beleggen is*, *Een man daer geen touw aen te beleggen is* en *Men magh geen touw aen hem beleggen* en toegepast op een vrouw: *Men magh gheen touw aen haer belegghen*, en tezamen: *Luyden daermen geen touw aen beleggen magh*. Vervolgens is er de uitdrukking: *Daar is geen touw aan vast te maken*, terwijl bij Manvis te vinden is: *Geen mensch had aan het discours een touw kunnen vastknoopen*. T.a.v. *Geen touw kan het houden* wordt opgemerkt: ‘Op Campen bl. 116 staat: *Ten conde ghen touwe onthouden*, waarin *onthouden* = *onthouden* zoveel als uithouden of vasthouden te kennen geeft.’⁶⁹ Dus hem kon geen touw vasthouden, hij was met geen touw vast te houden; terwijl *er is geen touw aan vast te knopen* wil zeggen, dat de gedachten zo wild zijn (als een wild paard, vgl. *doordraven, op hol slaan*), dat er geen touw aan vast is te knopen.⁷⁰

---

verlieren o.a. De magische betekenis van rood wordt ook benadrukt door Newall in haar studie naar het paasei, die vaker dan andere kleuren rood zijn, vooral in landen met het Orthodoxe geloof: een Macedonisch kinderliedje luidt: ‘Wanneer komt Pasen, die haar rode eieren brengt?’ Ze verwijst naar Yeats: ‘Red is the colour of magic in every country, and has been so from the very earliest times. The caps of fairies and musicians are well-nigh always red.’ In Schotland hadden de koeien ter bescherming tegen hekseninvloeden rode draad en een lijsterbes-kruis gebonden aan hun staart: *R[ow]an tree and red threed / Pits the witches to their speed* (Newall 1971, 207f). Seligmann spreekt over *to unwind the silky thread which fable has spun* (1947, 123). Volgens Ter Laan (1949, 13: amulet) is een snoer pioenzaden, een ketting van lijsterbessen of anders een rood koordje het middel tegen stuipen bij kinderen en bevordert ook het doorkomen der tanden.

⁶⁹ Harrebomée II, 341f; III, 346.

⁷⁰ In het Deens is verward: *vildsom* (wild-zaam) en in de war: *vildrede* (wild-rede), dwaalspoor: *vildspor*; *vildlede*: van de goede weg brengen, misleiden; *vildfarelse*: dwaling; *vildelse*: vergissing, fout; waanzin; *tale i videlse*: ijlen; Noors: *villrede*, *villspor* = *villstrå* (-halm, spriet; stro, riet), *vill gå*: verdwalen (Deens: *fare vild*); *vill fare*: afdwalen; Zweeds: *fara vill*: verdwalen; *villfarelse*: dwaling; *villospår*: dwaalspoor; *villa*: waan; zinsbedrog; verwarring; ww. in de war brengen; *villa bort sig*: verdwalen; *villervalla*: wirwar (warboel); verwarring; *vilseleda*: misleiden, in de war maken; wijs maken, van *vilse*: verdwaald; *gå, fara vilse*: verdwalen. [In het Ned. *wildvreemd*: iemand die verdwaald is; *in de wilde weg*: lukraak (Van Dale: *in het wilde weg*); *wild zijn op iets* (= gek zijn op): Duits *wild sein auf*; *halb so wild sein*: niet zo erg zijn, zo’n vaart niet lopen.]